

Tone Kregar

Peklenški stroj v monakovskem vozu

Ustaški terorizem in njegova slovenska žrtev

»Vse v krvi in ožgano. Mali, ljubki sinček prof. Brunettija ves razmesarjen, mrtev. Profesorjeva so-proga grozno ranjena, ožgana, v nezavesti. Mala petletna hčerka vsa v krvi, sam prof. Brunetti ima hude rane in je ves osmojen od plamenov ter tudi v nezavesti /.../ Ubogi Lesničar je mrtev in ožgan do nespoznanja.«¹

Tako je ljubljansko Jutro 5. avgusta 1931 opisalo posledice strahovite ubijalske eksplozije v vagonu t. i. monakovskega brzovlaka, celjska Nova doba pa je dva dni kasneje izkazala prizadetost ob smrti svojega nekdanjega urednika in someščana Janka Lešničarja ter obenem izrazila ves bes in ogorčenje nad njegovimi morilci z naslednjimi besedami:

»Zopet so padle žrtve – med njimi idealen pobornik brezkompromisne jugoslovenske nacionalske in državne ideje Janko Lešničar. Zločinsko gnezdo narodnih izdajic, ki žive v Avstriji in uživajo podporo naših neprijateljev v dveh sosednjih državah, je pripravilo satanske atentate v naši državi. Naša država bo gotovo našla sredstva, da slične zverinske zločine energično onemogoči in najde prave krivce, katerih zlodetstva kriče po strašni kazni. Nedolžne žrtve morajo biti maščevane, če je količkaj pravice na svetu!«²

Kot je mogoče sklepati iz zapisanega, je avgusta 1931 v jugoslovanski javnosti zavladal preplah. Nemirne gospodarske, socialne, politične in nacionalne razmere ter iz njih izhajajoči terorizem z

atentati in bombnimi eksplozijami vred, so sicer že lep čas predstavljali stalnico (versajsko)evropskega, zlasti balkanskega prostora,³ pri čemer Jugoslavija ni bila nobena izjema. A vendarle so bili tokrat ljudje še posebej presunjeni in prestrašeni. Latentna mednarodna nasprotja v kraljevini, najočitneje manifestirana v hrvaško-srbskem konfliktu, so preseгла dotedanje okvire medsebojnega obračunavanja, ki odslej ni bilo več neke daleč vstran in ni več zadevalo le njegovih neposrednih akterjev. Preko nedolžnih žrtev je potrkalo na sleherna vrata in vse bolj je postajalo jasno, da nihče in nikjer več ni varen pred posledicami spopada med skrajno hrvaško desnico in jugoslovansko diktaturo. Spopada, ki je potekal že nekaj časa in zaradi čedalje večje brutalnosti in brezobzirnosti ni prav nič obetal skorajšnjega in mirnega konca.

»Krvavi dan v narodni skupščini«⁴

1. decembra 1918 nastala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila v svojem bistvu ena najbolj čudnih in kompliciranih tvorb, kar jih je kadarkoli obstajalo na tem ozemlju, njena realnost pa se je že od samega začetka bistveno razlikovala od pričakovanj večine prebivalstva, ki se je bolj ali manj prostovoljno ter z veliko vero v lepšo bodočnost odločilo za skupno življenje. Čeprav so jo sestavljali pretežno (južno)slovanski narodi, so bile razlike med njimi ogromne tako na verskem, kulturnem in jezikovnem kot gospodarsko-socialnem področju. Razlike med narodi oz. posameznimi deli države so seveda vplivale tudi na želje

1 Peklenški atentat na vagon monakovskega brzovlaka, Jutro, 5. 8. 1931. Ob sicer pravilnem zapisu priimka Lešničar v posameznih časnikih pogosto najdemo tudi napačno obliko – Lesničar.

2 Janko Lešničar †, Nova Doba, 7. 8. 1931.

3 Prim: Alenka Verdinek, Atentati v Bolgariji, Romuniji in Albaniji med obema vojnama in odmevi nanje v Sloveniju in Jutru, Zgodovinski časopis, 2006/1-2, str. 157–187.

4 Slovenec (naslovnica), 21. 6. 1928.

in zahteve po ustroju in ureditvi le-te. Slednja je bila formalizirana z vidovdansko ustavo leta 1921, s katero je bil poražen koncept avtonomizma, ki ga je zagovarjala večina slovenskih in hrvaških poslancev, uzakonjeni pa so bili med drugim državni centralizem, narodni unitarizem in dedno nasledstvo srbske kraljevske rodbine Karađorđevićev.

Po zahodnoevropskih merilih prirejena ustava je na papirju sicer prinašala kar nekaj političnih svoboščin, ki pa jih v resničnem življenju marsikje niso izvajali. To so na lastni koži najprej okusili komunisti, katerih politično delovanje je bilo že kmalu dokončno prepovedano, pozneje pa tudi vsi tisti, ki so si upali odločnejše nasprotovati politiki vlade, katero so v večini primerov vodili in sestavljali predstavniki najmočnejše srbske *Narodno radikalne stranke*. Na splošno je za politično življenje v 20. letih, ki je sicer potekalo v osnovnih, čeprav šepajočih demokratičnih okvirih, značilno nenehno rivalstvo med vladnimi in opozicijskimi strankami in neprestane menjave vlad, saj dolgotrajnih in profiliranih koalicij sploh ni bilo. Bolj kot z načelnimi stališči so se stranke »odlikovale« po kupčkanju, drobtinčarstvu in skrbi za lastne koristi ter bile za sodelovanje v vladi in razne koncesije pripravljene preko noči obrniti plašč po vetru. Pri tem tudi najmočnejši slovenski stranki – večinska *Slovenska ljudska stranka* (SLS) in predvsem v *Jugoslovansko demokratsko stranko* (JDS) vključeni liberalci – nista bili nobeni izjemi. Celo nasprotno, saj so bili ravno Slovenci večkrat jeziček na tehtnici srbsko-hrvaškega spora oz. orodje v rokah dvorne kamarile, ki je de facto ves čas vodila in upravljala državo. Iz nacionalnih, političnih, verskih, socialnih, gospodarskih in kulturnih razlik in nasprotij izhajajoče težave je oblast neposrečeno poskušala reševati s krepitvijo centralizma in narodnega unitarizma, ki nista pomenila nič drugega kot upravno poenotenje države, ne glede na zgodovinske, gospodarske, kulturne in druge razlike. V končni fazi je šlo za politično vodeno in zato nenaravno stapljanje južnih Slovanov v enoten jugoslovanski narod. Prav to pa je – ob splošnem pomanjkanju politične kulture in demokratične tradicije ter precej primitivnem pojmovanju političnega boja (t. i. »kundak« demokracija) – še dodatno vplivalo na nestabilnost revne države, s katero praktično nihče od njenih narodov ni bil zadovoljen. To je veljalo zlasti za prebivalstvo in politične elite tistih delov države, ki so nekoč pripadali habsburški monarhiji

in kjer se ideja politične, jezikovne in kulturne unifikacije in centralizacije nikakor ni mogla uveljaviti. V Sloveniji se je zanjo sicer zavzemal del liberalcev v JDS, ki so jo v veliki meri uporabljali tudi kot obliko kulturnega boja in notranjega spopada z večinsko, klerikalno in (po potrebi) avtonomistično SLS, medtem ko med širše slovensko prebivalstvo praktično nikoli ni prodrla.

Še radikalnejše in odločnejše pa so proti takšnim težnjam nastopali Hrvati oz. *Hrvatska seljačka stranka* (HSS) pod vodstvom Stjepana Radića, ene najzanimivejših, pa tudi najkontroverznějšíh političnih osebnosti v državi. Zaradi svoje ostrine in neposrednosti, ki se je prepletala z brezobzirnostjo in nesramnostjo, obenem pa svojega nespornega ugleda med veliko večino Hrvatov, je bil trn v peti (veliko)srbskih krogov. V skupščini jih je konstantno napadal, jim očital korupcijo, napačno vodenje zunanje politike ter žandarski teror, s katerim da upravljajo državo. Beograd je poskušal tako z represijo kot s poskusi sprave, vendar nepredvidljivega Radića nikakor ni mogel ukrotiti. Razmere so se še zaostrole po skupščinskih volitvah l. 1927, ko je spet prišlo do popolnoma nove politične polarizacije. Radić se je namreč povezal s svojim še do včeraj najhujšim sovražnikom in nekoč zagriženim jugoslovenarjem Svetozarjem Pribičevićem, ki je bil osebno užaljen in politično razočaran nad voditelji stare Srbije, saj so po njegovem mnenju s svojo slo po oblasti izmaličili jugoslovansko idejo. Radić in Pribičević sta svoji stranki povezala v *Kmečko demokratsko koalicijo* (KDK) in začela oster boj proti beograjski čaršiji, pridružili pa so se jima tudi ostali nasprotniki srbske hegemonije. Izjemo je tokrat predstavljala SLS, ki je stopila v vlado (njen šef dr. Korošec je postal celo notranji minister) in na ta način ponovno potrdila, da ji tako kot slovenskim liberalcem (ti so kot pribičevići sedaj seveda bili v opoziciji) gre pretežno za lastne interese oz. poskus zadržanja primata v Sloveniji na račun španovije s Srbi. V skupščini je vrela čedalje bolj, KDK pa je poleg žandarskega terora, ki je najbolj prišel do izraza na predhodnih volitvah, neusmiljeno bičala zunanjo politiko vlade (predvsem v zvezi s t. i. nettunskimi konvencijami). Napadala je predvsem njena dvojna merila na davčnem področju, ki so davkoplačevalce v severozahodnih delih države dosti bolj bremenila. Radić in Pribičević sta kot »branilca civilizacije in evropske kulture« beograjskim politikom očitala

barbarstvo in jih še posebej razburila s trditvijo, da na solunski fronti ni zmagala samo srbska vojska, saj so se na srbski strani borili tudi mnogi prostovoljci iz Avstro-Ogrske. Čeprav so te besede v precejšnji meri držale, so jih v Srbiji razumeli drugače in jih šteli za nezaslišano žalitev, saj so tamkajšnji vojaški in politični krogi ves čas zagovarjali trditev, da so ravno Srbi osvobodili ostale narode. Le-ti, so poudarjali, so se v okviru Avstro-Ogrske celo borili proti Srbiji, zato pa da zdaj Srbom po logiki pripada vodilna pozicija v državi.⁵

Kakorkoli že, situacija je postala tako nape-ta, da so obema opozicijskima voditeljema začeli odkrito groziti s smrtjo in to ne samo na »ulici«, temveč tudi v posameznih časnikih in celo v skupščini. Vsej bizarnosti za povrh je srbski radikalni poslanec Puniša Račić, znan po svojih ekstremnih velikosrbskih pogledih in grožnjah, zahteval zdravniški pregled za Radića, s katerim naj bi se ugotovilo njegovo duševno stanje. To naj bi bilo nujno, češ da bi se tako preprečilo nezaželene dogodke, do katerih bo sicer moralo priti. Vse skupaj bi najbrž izzvenelo kot smešna provokacija, če nam te besede ne bi dale slutiti, da je bil pokol naslednjega dne načrtovan. Skupščinska seja 20. 6. 1928 se je kot ponavadi začela z napadi in žalitvami. Zaradi radikalskih groženj s smrtjo je opozicija zahtevala od predsednika skupščine zaščito, ta pa je namesto tega besedo brez pravega razloga dal Puniši Račiću, ki je na medsebojna obtoževanja in žalitve tokrat reagiral na precej »svojestven« način. Potegnil je pištolo in začel natančno ter hladnokrvno streljati, pri čemer je ubil dva hrvaška poslanca, tri – med njimi tudi »Stipico« Radića – pa hudo ranil. Morilec je nato med vzklikanjem veliki Srbiji mirno zapustil dvorano, v skupščinski kavarni baje še popil konjak in se policiji oz. ministru Korošču predal šele po nekaj dneh.

Država se je znašla v do takrat nevidenem kaosu. Čez slab mesec je za posledicami rane umrl Stjepan Radić, kar je izzvalo burne demonstracije

Kralj Aleksander (Ilustrirani Slovenec, 1926)

na Hrvaškem. KDK je zapustila skupščino, kralj Aleksander pa je nekaj časa celo razmišljal o »amputaciji« Slovenije in Hrvaške. Kmalu si je premislil in za novega mandatarja imenoval dr. Korošca, edinega nesrbskega predsednika starojugoslovanskih vlad, po besedah dr. Jožeta Pirjevca »spretnega in izkušenega politika, a tudi pretkanega spletkarja, ki je bil na glasu, da je sodeloval pri padcu vseh vlad, v katerih je bil minister«. Ker kriza nikakor ni hotela miniti, je bil slovenski duhovnik konec leta prisiljen odstopiti s položaja, v državi pa je z uvedbo šestojanuarske diktature vso oblast prevzel kralj oz. njegova dvorna kamarila. Krvavi atentat v narodni skupščini, za katerega obstajajo realne domneve, da je bil »naročen od zgoraj«, zato pomeni začetek konca vsaj navidezne demokracije v kraljevini SHS, istočasno pa tudi prestop Rubikona v že dolgo zaostrenem hrvaško-srbskem konfliktu, ki je v naslednjih desetletjih dosegel krvave razsežnosti.

Diktatura in oborožen boj proti njej

Kraljeva diktatura, vzpostavljena 6. januarja 1929, je med drugim pomenila ukinitvev ustave, razpustitev skupščine in prepoved javnega delova-

⁵ V poudarjanju sicer res ogromnih srbskih žrtev so imeli bujno domišljijo in neki srbski predavatelj je nekoč celo izračunal ter objavil v enem izmed češko-slovaških časnikov, da je »Srbija v sedmih letih vojne položila na oltar osvoboditve in zedinjenja 1.300.000 ljudskih žrtev, kar pomeni, da je prelila 7.800.000 litrov krvi oz. vlak, dolg 4 kilometre s 780 vagoni polnimi krvi ...«, Průdy, XIX, 1935, »Kráľ Alexander a juhoslovanská jednota«, št. 2-3, str. 88–109, in št. 4, str. 195–208.

⁶ Jože Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije, Lipa, Koper 1995, str. 48.

nja vseh političnih strank ter iz tega izhajajoče nasilje nad vsemi, ki so ji nasprotovali. Še istega leta je bila izvedena nova upravna razdelitev na banovine, država pa se je preimenovala v Jugoslavijo, s čimer je bila na simbolni ravni še dodatno manifestirana ideja narodnega unitarizma in centralizma.

Leta 1931 je Aleksander predvsem pod pritiski iz tujine svojo samovlado z oktroirano ustavo sicer delno omilil, vendar pa je bila svoboda političnega življenja še vedno zelo omejena. Dovoljena je bila samo ena državna *Jugoslovanska narodna stranka*, v katero so bili ponovno vključeni tudi slovenski liberalci in na ta način posredno prevzeli tudi oblastne pozicije v Sloveniji. Nasprotno se je SLS, ki je ves čas uživala podporo večine Slovencev, po dveletni podpori oblasti ponovno vrnila v opozicijo oz. k radikalnemu avtonomističnemu stališču. Konec leta 1932 je njeno vodstvo izdalo *Slovensko deklaracijo* (t. i. punktacije), radikalni narodno-politični program, v katerem je bila jasno izražena zahteva po Zedinjeni Sloveniji ter vrsti narodno-političnih svoboščin. Ker so podobne zahteve v tem času izrazili tudi Hrvati in Bosanci, je oblast ostro reagirala in pozaprila večino opozicijskih voditeljev. Dr. Anton Korošec jo je tudi na račun starih uslug kralju Aleksandru še razmeroma dobro odnesel, saj mu je namesto zapora sledila konfinacija. Od tam, nazadnje z otoka Hvara, se je vrnil šele po Aleksandrovi smrti leta 1934, s katero je bila kraljeva diktatura formalno sicer končana, kar pa še ni pomenilo prehoda v neko normalno demokracijo.

Medtem ko so voditelji večine političnih strank kraljev radikalni ukrep v začetku celo pozdravili, upajoč na normalizacijo razmer in pozitivne spremembe – novi šef HSS Vlatko Maček je situacijo primerjal z »razkopčanim lajbekom« – , nato pa se ji bodisi priklonili bodisi se vsaj za nekaj časa previdno in taktično potuhnil, sta se proti diktaturi nemudoma dvignili dve, dokaj šibki in z več vidikov marginalni politični skupini oz. gibanji s skrajnih polov jugoslovanskega političnega spektra: internacionalistični komunisti s skrajne levice ter hrvaški nacionalisti z najbolj desne strani hrvaške politike.

Vodstvo ilegalne komunistične partije je diktaturo kralja Aleksandra označilo za pojavno obliko fašizma velikosrbske buržoazije, ki da se ji

Znana naslovnica brošure proti diktaturi, izšla v Berlinu l. 1930

je potrebno upreti in jo zrušiti, zato je Centralni komite KPJ svoje maloštevilno članstvo in ostalo ljudstvo pozval v oboroženo vstajo proti režimu. Seveda je bil takšen poziv popolnoma nerealen, saj za kakršenkoli opazen in učinkovit upor niso bili pripravljeni in sposobni niti sami komunisti, kaj šele, da bi jih pri tem podprlo jugoslovansko delavstvo in ostalo prebivalstvo. Zato je tak avanturizem najbolj škodoval ravno ilegalni komunistični organizaciji, s katero je policijski diktatorski režim sklenil – in sedaj je imel zato tudi vse »razloge in opravičila« – dokončno obračunati. Policija in žandarmerija sta si dali duška in začeli komuniste neusmiljeno preganjati. V naslednjih letih je bila večina jugoslovanskih komunističnih in skojevskih voditeljev ter pomembnejših aktivistov pobitih (Đaković, Hečimović, »sedem sekretarjev SKOJ-a« ...), obsojenih in zaprtih, preostanek pa je svojo dejavnost prenesel v tujino. Zdesetkani in med sabo razcepljeni jugoslovanski komunisti, izmed katerih so jo še najbolj odnesli slovenski, so tako bili izločeni iz boja in diktatorskemu režimu za lep čas niso več predstavljali resne nevarnosti.⁷

⁷ Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, *Komunist/DZS*, Ljubljana 1986, str. 104–111.

Na drugačen način so proti diktaturi nastopili hrvaški ekstremni desničarji. Za razliko od že omenjenega Mačka, po Radićevi smrti vodje HSS, ki je še naprej predstavljala večinski del Hrvatov (ta se odločneje zoperstavi režimu šele konec leta 1932 s t. i. *Zagrebskimi punktacijami*), se je odvetnik dr. Ante Pavelić,⁸ vodja šibke in marginalne *Hrvaške stranke prava*,⁹ na uvedbo diktature odzval dosti bolj radikalno. Kasnejši ustaški »poglavnik«, ki je bil od leta 1927 tudi poslanec v Narodni skupščini, je takoj po skupščinskem atentatu ob pomoči strankarskega podmladka začel organizirati ilegalne akcije in oborožen upor. Prepričan, da hrvaškega vprašanja ni mogoče rešiti v okviru Jugoslavije in represivnega diktatorskega režima, se je pred nevarnostjo aretacije ob uvedbi diktature z najožjimi sodelavci umaknil v emigracijo, da bi od tam nadaljeval aktiven boj za vzpostavitev neodvisne in samostojne hrvaške države. Tako je že januarja 1929 prišel na Dunaj, kjer se je povezal s skupino hrvaških emigrantov, bivših avstroogrskih častnikov, ki so nasprotovali nastanku Jugoslavije in se zato vanjo leta 1918 niso hoteli vrniti, nato pa s svojim najožjim sodelavcem Gustavom Perčecem odpotoval v Sofijo. Tam se je začelo njegovo sodelovanje z vodjo makedonske emigracije in organizacije VMRO Vančom Mihajlovim – podpisala sta

t. i. *Sofijsko deklaracijo* z zahtevo po razformiranju Jugoslavije –, ki je čez nekaj let privedla do uspešno izvedenega atentata na kralja Aleksandra. Jugoslovanski diktatorski vrh je na eksponirano sofijsko dejavnost ostro reagiral ter že julija 1929 na beograjskem sodišču za zaščito države Pavelića in Perčeca v odsotnosti obsodil na smrt.¹⁰ Ko so mu po vrnitvi iz Sofije avstrijske oblasti odpovedale gostoljubje, saj niso želele konflikta z Beogradom, se je Pavelić umaknil v Italijo in se povezal s fašističnim političnim vrhom, s katerim je prve stike navezal že dve leti poprej, še kot član zagrebske mestne delegacije. Za Mussolinijevo revizionistično, ekspanzionistično in protijugoslovansko politiko je bil človek, ki je prav tako stremel k razbitju južnoslovanske kraljevine, več kot dobrodošel, zato ga je Italija brez zadržkov sprejela, hrvaški emigraciji pa ponudila zatočišče in vso materialno podporo. Pavelić, ki je leta 1930 tudi formalno ustanovil hrvaško revolucionarno organizacijo *Ustaša* je okrog sebe začel zbirati in organizirati najprej ekonomske emigrante iz cele Evrope, kmalu pa so se mu pridružili njegovi politični somišljeniki, ki so pred policijskim pregonom pobegnili iz Jugoslavije. Z namenom oblikovanja manjših vojaških formacij, ki bi se urile za izvajanje diverzij, so ob finančni pomoči italijanske vlade v nekaterih italijanskih mestih začeli nastajati (vojaški) tabori s približno 500 pripadniki, medtem ko je bil Pavelićev sedež (»Glavni ustaški stan«) najprej v Torinu in nato v Bologni. Ustaško gibanje je svojo agitacijo, propagandno in organizacijsko mrežo prenašalo in vzpostavljalo še v Nemčiji, Belgiji, Argentini in drugih evropskih in ameriških državah, med katerimi je drugo najpomembnejše oporišče in zatočišče ustašev predstavljala, prav tako revizionistična, Madžarska. Z blagoslovom madžarskih oblasti je nekdanji avstroogrski častnik Gustav Perčec leta 1931 organiziral ustaški center na Janka Puzti blizu Nagy Kanizse, odkoder je bilo zaradi bližine jugoslovanske meje in ob pomoči ilegalne ustaške organizacije na Hrvaškem tudi lažje organizirati in izvajati diverzantske akcije.¹¹

8 Rodil se je leta 1889 v Bradini pri Konjicu, končal Pravno fakulteto v Zagrebu, se vključil med pravaše in v prvem desetletju jugoslovanske države postal eden njihovih vodij. Leta 1927 je bil na listi Hrvatskega bloka izvoljen za poslanca, ob uvedbi diktature pa emigriral ter v Italiji organiziral ustaško gibanje. Po atentatu v Marseillu so ga italijanske oblasti najprej zaprle, nato pa internirale oz. nadzorovale. Aprila 1941 se je vrnil od Hrvaške in postal »poglavnik« NDH, marionetne fašistične državne tvorbe, ki se je »odlikovala« po brutalnem nasilju nad Judi, Srbi, Romi in hrvaškimi antifašisti. Po njenem zlomu je maja 1945 ponovno odšel v emigracijo, kjer je dokaj neuspešno poskušal ohraniti vodstvo hrvaške ustaške skupnosti. Leta 1957 je bil v Buenos Airesu nanj izvršen atentat, za čigar posledicami je čez dve leti umrl v Madridu, kjer je tudi pokopan.

9 Hrvaška stranka prava – njene pristaše so po predvojnem pravaškem vodji dr. Josipu Franku imenovali tudi frankovci – je bila od »zedinjenja«, ki mu je nasprotovala, odločno protijugoslovansko usmerjena, zagovarjala je hrvaško samostojnost po načelu narodne samoodločbe, se še posebej sklicevala na hrvaško državno pravo ter nauke Anteja Starčevića, v svoj program združitve vseh hrvaških dežel pa vključevala tudi Bosno in Hercegovino. Vendar pa v dvajsetih letih ni uživala večje podpore hrvaškega prebivalstva, ki je zvesto sledilo Radiću. Svoj vpliv, predvsem med mladino, je do določene mere okrepila šele v kaotičnih in nemirnih razmerah po atentatu v skupščini in Radićevi smrti. Več o pravaštvu in Starčeviću glej: Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb 2003, str. 182–189, 213–214.

10 Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske* (druga, dopolnjena izdaja), Naklada Pavičić, Zagreb 2002 (v nadaljevanju: Matković, n. d.), str. 29–33.

11 Prav tam, str. 34–39; Podrobneje o Paveliću in ustaškem gibanju do vzpostavitve NDH glej: Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus Zagreb, 1986 (tretja izdaja), 606 str. (v nadaljevanju: Krizman, n. d.)

Ante Pavelić in vodja VMRO Vančo Mihajlov v Italiji leta 1931 (Matković, Povijest NDH, str. 35)

Z nasiljem nad nasilje

Terorizem je bil od samega začetka ena bistvenih metod ustaškega delovanja, saj je teroristične akcije ukazal sam Pavelić, organiziral in usmerjal pa jih je – najprej z Dunaja, kasneje pa z madžarskega obmejnega ozemlja – drugi človek gibanja in ustaški »doglavnik« Gustav Perčec. Njegov glavni namen je bil nagnati strah v kosti jugoslovanskim oblastem, obenem pa svetovno javnost opozoriti na obstoj, delovanje in cilje ustaškega gibanja. Namen in način terorističnih akcij so ustaši tudi »teoretično« obrazložili v svoji »Tehniki revolucije«, v časopisu Ustaša, leta 1932. Po tem dokumentu naj bi demonstrativni atentati služili ustvarjanju strahu, nervoze in zmede pri jugoslovanskih oblasteh, obenem pa pomenili praktično urjenje ustaških diverzantov.¹²

¹² Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga in Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006, str. 186. (v nadaljevanju: Jareb, n. d.). Kolega dr. Jareb mi je, ob posredovanju dr. Vlada Geigerja,

Teroristično nasilje so ustaši utemeljevali in opravičevali kot posledico oz. obrambo pred surovim terorjem jugoslovanskega režima, ki je ob že omenjenih komunistih najbolj udaril ravno hrvaške nacionaliste. Represije država namreč ni izvajala zgolj s svojo vojsko, policijo in orožništvom, temveč je pri tem uporabljala tudi razne polvojaške militantne organizacije, ki so v povezavi z oblastmi strahovale, napadale in ubijale politične nasprotnike režima. Tako doma kot v tujini je najbolj odmeval atentat na znanega hrvaškega zgodovinarja in pravaša dr. Milana Šufflaya februarja 1931, ki so mu s policijo povezani pripadniki organizacije *Mlada Jugoslavija* sredi Zagreba razbili lobanjo. Njegov pogreb se je spremenil v množično demonstracijo nezadovoljstva nad razmerami v državi, zgrožena pa je bila tudi svetovna javnost, saj sta brutalnost jugoslovanskega režima med drugimi javno obsodila tudi Albert Einstein in Heinrich Mann.¹³ Čeprav lahko torej ustaški terorizem pogojno¹⁴ štejemo za neposreden radikalni odgovor na jugoslovanski državni teror, pa to njegovih dejanj, ki so, kot bomo videli, pogosto prizadevala tudi povsem nedolžne žrtve, seveda ne opravičuje. Podobno seveda ni mogoče opravičevati jugoslovanskega državnega nasilja, ki je posledično prav tako še naraščalo, doma neusmiljeno obračunavalo s svojimi nasprotniki, v tujini pa neuspešno poskušalo likvidirati ustaško vodstvo.¹⁵ Kakorkoli že, ustaško gibanje in jugoslovanski režim sta se znašla v krvavem medsebojnem spopadu, ki ni prizanašal nikomur in se ni oziral na morebitne nedolžne žrtve.

Že od prve polovice leta 1930 naprej so se po vsej Jugoslaviji vrstili atentati, predvsem pa

omogočil vpogled v omenjeno delo, ko je le-to bilo še v tisku. Ob tej priložnosti se obema iskreno zahvaljujem.

¹³ Prav tam, str. 169–173.

¹⁴ Pogojno tudi zato, ker so člani organizacije Hrvatski domobran kot nekakšne predhodnice ustaštva, že marca 1929 po navodilu Gustava Perčeca umorili Tonija Schlegla (Šlegla), glavnega ravnatelja Jugoštampe oziroma zagrebskih Novosti. Prim: Umor Tonija Šlegla pojasnjen, *Jutro*, 18. 2. 1931; Krizman, n. d. str. 69.

¹⁵ Leta 1932 je bil izvršen atentat na vodjo pravašev v domovini, književnika in odvetnika dr. Mileta Budaka, ki je sicer preživel, istega leta je bil načrtovan tudi napad na dr. Anteja Trumbića, do katerega sicer ni prišlo, leta 1933 pa je bil ubit nekdanji podpredsednik HSS Josip Predavec. Jugoslovanski agenti so delovali tudi v tujini, vendar pa sta jim spodletela tako atentat na Perčeca kot na Pavelića. Jareb, n. d., str. 173–180.

diverzije ustaških teroristov, ki so v javne stavbe kot simbole oblasti (upravna, orožniška, vojaška in policijska poslopja) ter predvsem na železnici nastavljali in podtikali eksplozivne naprave. 3. januarja 1931 zvečer je pri Zagrebu na brzovlaku Milano–Zagreb–Beograd eksplodiral peklenski stroj, ob tem pa je bil eden od potnikov lažje ranjen.¹⁶ Vagon so zamenjali z novim in vlak je z majhno zamudo odpeljal naprej. Že kmalu zatem je iz slovenskega tiska mogoče izvedeti, da tako za omenjeno eksplozijo kot druge atentate in napade (januarja 1931 je bil ubit župan Nove Gradiške in banski svetnik Andrija Berić, prav tako pa je bilo v Zagrebu še več eksplozij) niso odgovorni komunisti, temveč sta »duševna povzročitelja atentatov emigrantska 'voditelja' Pavelić in Perčec, izvršili pa so jih njuni plačanci«,¹⁷ oziroma, da za vsemi temi zločini stojijo »oni frankovski emigranti, katerih imena proklinja danes vsak Hrvat«. ¹⁸ Odgovornost ustašev so jasno dokazali tudi prvi zagrebški in beograjski procesi,¹⁹ kar pa ustaškega vodstva ni odvrnilo od vedno intenzivnejše in udarnejše teroristične dejavnosti. Kvečjemu nasprotno, saj se od konca junija 1931 začno vrstiti eksplozije na vlakih po celotni Jugoslaviji.

Eksplodizija pri Zemunu

Do daleč najhujše izmed njih, tako po smrtnih žrtvah kot po razdejanju, tako po reakciji oz. ogorčenosti domače in mednarodne javnosti kot jugoslovanskih oblasti nanjo, je prišlo 2. avgusta 1931 okrog pol desetih zvečer v bližini Zemuna, na brzovlaku München–Zagreb–Beograd. Eksplozija je povzročila pravi pokol, nazorno naveden že v uvodu, dodatno težo pa je zlasti v celjski ter nasploh slovenski javnosti pomenilo dejstvo, da se je med žrtvami atentata znašel ugledni Celjan, gospodarstvenik Janko Lešničar.

Kot lahko izvemo iz takratnega slovenskega časopisja – najobširneje je o tem poročal liberalni oz. prorožimski tisk –, je tragičen dogodek potekal na naslednji način.

¹⁶ Jutro, 5. 1. 1931.

¹⁷ Krivci zagrebških atentatov, Jutro, 8. 1. 1931.

¹⁸ Avstrija, Madžarska in frankovski emigranti, Jutro, 14. 2. 1931.

¹⁹ Maja je potekal v Zagrebu proces proti obtožencem, osumljenim za Šleglov umor, v Beogradu pa proces proti frankovskim teroristom za ostale diverzije, o katerem Jutro obsežno poroča.

Janko Lešničar se je po enomesečnem dopustu, ki ga je preživel v družinskem krogu, vračal iz Celja v Beograd oz. Čuprijo, na svoje delovno mesto, na položaj direktorja tamkajšnje velike *Oblastne zadruge za poljedelski kredit*. Namestil se je v zadnjem, »monakovskem« oz. münchenkem vagonu, ki so ga na Jesenicah priključili beograjskemu vlaku. Na kolodvoru v Zagrebu se mu je v omenjenem vagonu na povabilo pridružil stari znanec dr. Ciril Žižek, načelnik oddelka za tujski promet v ministrstvu za trgovino in industrijo, ki se je vračal v Beograd z neke konference v Splitu, in skupaj sta nadaljevala pot. V sosednjem oddelku vagona je potoval beograjski vseučiliški profesor Vlada Brunetti s soprogo Danico, sinom Miroslavom, petletno hčerko Miroslavo in šestmesečno Emilijo (Bebo).²⁰ Ob pol desetih zvečer je malo pred Zemunom, kakšne četrte ure vožnje do Beograda, ko sta Lešničar in Žižek že pripravila prtljago in se brezskrbno pomenkovala, silovito udarilo. Tik za hrbtom Janka Lešničarja je v steni med dvema oddelkoma oz. kupejema razneslo eksplozivno napravo. Medtem ko je hudo opečenega Žižka vrglo na hodnik, oz. je tja, po kasnejšem lastnem pripovedovanju,²¹ sam skočil in se nato nezavesten zgrudil, je bil Lešničar na mestu mrtev, njegovo truplo pa tako razmesarjeno in ožgano, da ga ni bilo mogoče prepoznati.²² Še hujši pokol je eksplozija povzročila v sosednjem kupeju, saj je profesorjevemu sinu odtrgalo glavo, njegova soproga je bila tako hudo ranjena in opečena, da je kmalu zatem v beograjski bolnišnici ranam podlegla, Brunetti in njegova starejša hči sta bila težko poškodovana, medtem ko je dojenček kot po čudežu ostal nepoškodovan. Silovito ubijalsko moč peklenkega stroja je zakrivil »takozvani menagit, ki ima lastnost, da ne samo eksplodira, nego tudi zažge«.²³

Ko so šele naslednjega dne zvečer ugotovili Lešničarjevo identiteto, so ostanke njegovega trupla prepeljali v kapelo beograjske državne bol-

²⁰ Dr. Vladimir Brunetti, rojen v Beli Crkvi, je kot izredni profesor predaval agrikulturno kemijo na Fakulteti za kmetijstvo in gozdarstvo v Beogradu. Brunettijevi so se vračali s počitnic na morju, na vlak pa vstopili v Ljubljani. Pri žrtvah peklenkega stroja, Slovenski narod, 6. 8. 1931.

²¹ Nova Doba, 10. 8. 1931.

²² Tako denimo v prvem poročilu o eksploziji Jutro zapiše, da je življenje izgubil »en civilist, čegar identiteta še ni dognana«. V inozemstvu pripravljani atentati na naše železnice, Jutro, 4. 8. 1931.

²³ Janko Lešničar †, Nova Doba, 7. 8. 1931; Peklenki atentat na vagon monakovskega brzovlaka, Jutro, 5. 8. 1931.

Janko Lešničar na balkonu stavbe Zveze slovenskih posojilnic na Schillerjevi (Strossmayerjevi), danes Kocbekovi ulici, v kateri sta bila tudi Zvezna tiskarna ter stanovanje Lešničarjevih (fototeka MNZC)

nišnice, od tam pa čez dva dni na beograjski kolodvor. Za s številnimi venci okrašeno krsto sta stopala njegova žena in sin, ki sta dan prej prispela iz Celja, po slovesu zastopnika vlade, številnih ču-prijskih zadrušnikov, vodstva zadruga ter številnih Beograjčanov pa je vlak ob enajstih zvečer krenil v Celje. Tam so krsto za nekaj časa položili na mrtvaški oder v domačem stanovanju v Zvezni tiskarni v Celju, nato pa pokojnika množično in v spremstvu sokolov pospremili na zadnjo pot do celjskega okoliškega pokopališča.²⁴

Kdo je bil Janko Lešničar

Čeprav je bil peklenjski stroj na monakovskem brzovlaku postavljen bolj ali manj na slepo oz. napad ni bil usmerjen na konkretnega človeka ali skupino ljudi, ki bi kakorkoli poosebljali ali predstavljali diktaturo, je vendarle prizadel pomembne osebnosti jugoslovanskega javnega življenja. Izmed žrtev je bil verjetno še najbližje oblasti

²⁴ Janko Lešničar v poslednjem domu, *Nova Doba*, 10. 8. 1931.

prav Janko Lešničar, katerega politično prepričanje in delovanje je bilo bržčas bližje uradni ideologiji kot njenim nasprotnikom ali oponentom, vendarle pa ga vpliv oz. politična moč, za razliko od nekaterih drugih tarč ustaških napadov,²⁵ nista umeščala v vrh režimske nomenklature. Organizatorji napada, četudi so morda zanj že kdaj slišali, sploh niso vedeli, da bo na vlaku in le usodno naključje ga je uvrstilo med povsem nedolžne žrtve terorističnega napada.

Seveda slednje ne zmanjšuje njegovega pomena, ki je bil predvsem v slovenskoštajerskem, zlasti celjskem prostoru izredno velik. Rojen Prlek, rodil se je leta 1884 na Humu pri Ormožu, je že mariborsko gimnazijo končal s profilirano in poudarjeno narodno zavestjo oziroma se je že tam, kot zapiše Nova doba, »uveljavljal kot nacionalist«. Nato je na Dunaju študiral veterino ter bil aktiven član akademskega društva *Slovenija*. Leta 1906 je študij prekinil in prišel v Celje, kjer se je zaposlil v uredništvu celjskega slovenskega časnika *Domovina* in »takoj stopil v ospredje vsega tamošnjega javnega življenja«. ²⁶ Leta 1909 je postal glavni urednik celjskega *Narodnega dnevnika*, doslej edinega dnevnika, ki je kadarkoli izhajal v Celju. Ko je slednji leta 1910 prenehal izhajati oz. postal priloga Slovenskega naroda, je Lešničar postal urednik štajerskega dela tega liberalnega dnevnika, ob njem pa do vojne vodil tudi celjski *Narodni list*, glasilo narodno-liberalne *Narodne stranke*.²⁷ »Kot žurnalist je zastavil svoje pero povsod, kjer je bilo treba braniti in pospeševati naše nacionalne, gospodarske, kulturne in socialne interese. Lešničar je bil žurnalist z visoko inteligenco in temeljitim znanjem. Njegov stil je bil izklesan, fin, prežet z duhovitostjo pa tudi z jedko ironijo.«²⁸ Njegovo časnikarsko delo je toliko pomembnejše tudi zato, ker ga je opravljal v času, »ko so bili novinarji na Slovenskem Štajerskem v prvi vrsti tudi učitelji, vzgojitelji in buditelji naroda«. ²⁹ Ob svojih novinarskih talentih in kari-

²⁵ Izmed žrtev ustaških napadov je pred atentatom na kralja Aleksandra najvišje mesto v državni hierarhiji zasedal minister v diktatorski vladi Mirko Neudörfer, ustreljen l. 1933. Jareb, n. d., str. 189.

²⁶ Janko Lešničar, *Jutro*, 5. 8. 1931.

²⁷ Tako v Slovenskem narodu kot Narodnem dnevniku se je med drugim ukvarjal tudi z gledališko kritiko. Prim: Fedor Gradišnik, *Trije gledališki kritiki*, *Novi tednik*, 28. 1. 1970.

²⁸ Janko Lešničar †, *Nova Doba*, 7. 8. 1931.

²⁹ Branko Goropevšek, *Od Lešničarja do Podjavorška*, *Novi tednik*, 3. 10. 2006, str. 16.

eri se je Lešničar med I. svetovno vojno posvetil tudi združništvu, saj je vstopil v *Zadružno zvezo*, postal kmalu njen ravnatelj in jo vodil do leta 1927, ko so njen sedež preselili v Žalec. Takrat se je vrnil k novinarskemu poklicu in do decembra 1929 prevzel glavno uredništvo celjske Nove dobe. Od tam ga je, tokrat spet kot strokovnjaka za združništvo, pot zanesla v Srbijo, saj ga je *Privilegirana agrarna banka* imenovala za direktorja *Oblastne zadruge za poljedelski kredit* v Čupriji, kjer se je na podlagi svojega znanja in bogatih izkušenj lotil reorganizacije in širitve združništva zaostale Šumadije.³⁰ Svoje tamkajšnje delo je odločno zastavil, si kmalu pridobil zaupanje srbskih kmetov, v doseganju večjih uspehov pa ga je že po letu in pol zaustavila tragična smrt. Vzporedno in prepleteno z njegovo novinarsko in poslovno kariero je teklo tudi njegovo narodno-politično udejstvovanje. Že pred vojno je postal eden najvidnejših članov *Zveze narodnih društev* in *Narodno napredne stranke* na Štajerskem.³¹ Z udejanjenjem jugoslovanske ideje, katere zvest zagovornik je bil, je njegov položaj postal še pomembnejši. V domačem Celju je bil po prevratu več let odbornik in gospodarski referent v občinskem svetu ter predsednik društva *Celjski dom*. Nekaj časa je bil predsednik *Zveze slovenskih posojilnic*, ki je bila lastnica *Zvezne tiskarne* v Celju, pa član upravnega odbora *Celjske mestne hranilnice*, podnačelnik *Prve južnoštajerske vinarske zadruge v Celju*, član glavnega tarifnega odbora v Beogradu, zvesti član *Sokola* in drugih narodnih ter kulturnih društev. Ugled človeka, ki ga je »dičila tudi visoka inteligenca in ljudomilost, zaradi katere je bil povsod priljubljen in upoštevan družabnik«,³² se je, kot rečeno, širil preko celjsko-slovenskih meja, saj so ga kot strokovnjaka za združništvo cenili tudi v Beogradu. Slednje mu je prineslo celo red sv. Save in ga končno privedlo na zadnje delovno mesto v Čupriji.³³ Kakšen ugled in priljubljenost je Lešničar užival, je nenazadnje potrdil tudi veličasten pogreb in že omenjena množica ljudi, ki

Poročna fotografija Janka in Terezije Lešničar, 1910 (fototeka MNZC)

ga je pospremila na zadnji poti.³⁴ Njegova smrt je pomenila veliko izgubo za čuprijsko Oblastno zadruge za poljedelski kredit, katere direktor je bil, celjski liberalski krog je ostal brez enega svojih najvidnejših članov, najbolj pa je njegova izguba prizadela soprogo Terezijo in komaj desetletnega sina Janka.³⁵ Po moževi oz. očetovi smrti sta se namreč nenadoma znašla v težkih materialnih razmerah. Lešničarjev čuprijski kolektiv je sicer prispeval enkratno finančno pomoč,³⁶ prošnje za odškodnino pa so kljub pogostim prizadevanjem vselej naletele na gluha ušesa jugoslovanskih oblasti, ki so se izgovarjale na vse mogoče načine ter vdovo pošiljale

30 Interes za srbske kmete je Lešničar pokazal že dosti prej. Ko je njihova delegacija leta 1922 obiskala Slovenijo in Celje, jih je v uvodniku *Nove dobe* sprejel s pristržno dobrodošlico ter jim ponudil vso pomoč pri njihovem delu in razvoju. Pozdravljeni, bratje!, *Nova Doba*, 9. 9. 1922.

31 Prim: Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*, Zgodovinsko društvo Celje, 2005.

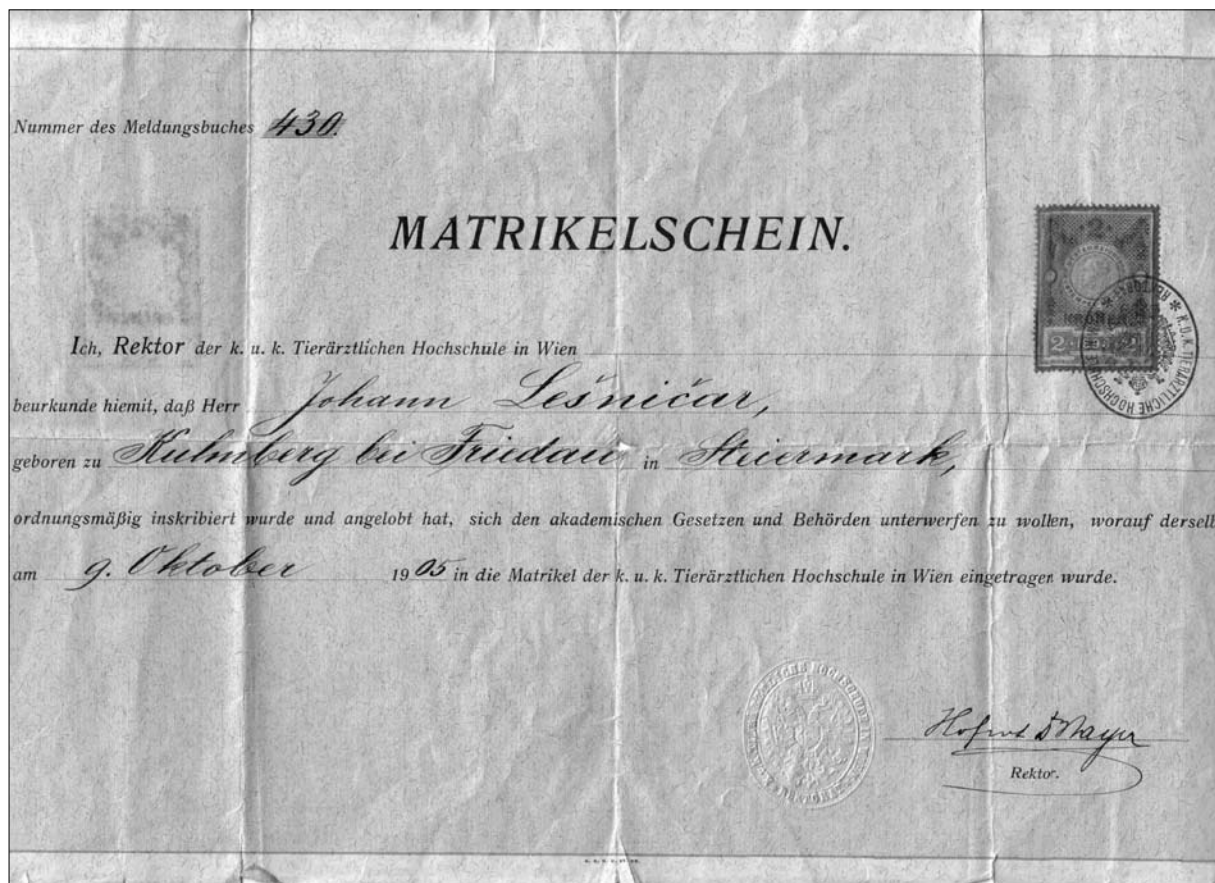
32 Janko Lesničar, *Jutro*, 5. 8. 1931.

33 Prav tam; Janko Lešničar †, *Nova Doba*, 7. 8. 1931; Slovenski biografski leksikon, I. knjiga, *Zadružna gospodarska banka, Ljubljana 1925–1932*, str. 639.

34 Prim tudi: *Zadnja pot Janka Lešničarja*, *Jutro*, 8. 8. 1931.

35 Takrat desetletni sin Janko je pozneje postal zdravnik specialist, primarij in univerzitetni profesor ter velja za enega najpomembnejših infektologov v Sloveniji in svetu, leta 1999 pa mu je Celje podelilo tudi naziv častnega meščana. Pri nastajanju članka mi je pomagal tako z arhivskimi in fotograf-skimi gradivom, ki ga je podaril Muzeju novejšje zgodovine Celje, kot raznimi drugimi podatki in spomini, za kar sem mu iskreno hvaležen. Več o Janku Lešničarju mlajšem glej: *Znameniti Celjani*, *Fit media*, Celje 2004, str. 68–69; *Zdravniški vestnik* 2006, št. 6–7, str. 401–403.

36 IV. Godišnji izveštaj za poslovno godinu 1931, *Oblasna zadruge za poljoprivredni kredit Čuprija*, 1932, str. 5.

Lešničarjev vpisni list dunajske veterinarske fakultete (arhiv MNZC)

kar na mednarodno sodišče v Ženevi, kjer pa zaradi pomanjkanja sredstev izterjava odškodnine seveda ni bila možna. Na koncu ji je ostala zgolj skromna pokojnina, s katero sta s sinom le težko shajala, ter občasne usluge Lešničarjevih liberalnih prijateljev, ki so jima dovolili ostati v stanovanju.³⁷

Storilci

Na zemunsko eksplozijo so se jugoslovanske oblasti takoj odzvale s poostrejitvijo varnostnih ukrepov in prepovedjo vožnje iz tujine prispelih vagonov po jugoslovanskem ozemlju.³⁸ Potrdile so se namreč domneve, da peklenski stroji prihajajo iz Avstrije, kamor je, takoj po tem, ko je izvedela za

tragedijo in nič manj ostro kot na ustaše, svoj prst uperila tudi ogorčena javnost. Dnevnik Slovenski narod je odgovornost za eksplozijo v Zemunu pripisal Avstriji, se spraševal, »ali avstrijske oblasti to direktno tolerirajo, ali pa z malomarno kontrolo to omogočajo«, predlagal, da je treba mejo z Avstrijo hermetično zapreti, če drugače pač ne gre, in zahteval od avstrijske vlade, da »ne samo zaradi dobrih sosednih odnošajev z Jugoslavijo, marveč v interesu svojega lastnega ugleda in v mednarodnem interesu, končno veljavno izčisti dunajsko gnezdo plačanih zločincev in jim onemogoči nadaljnjo rovarjenje proti sosedni državi, s katero hoče Avstrija, kakor se poudarja ob vsaki priliki, živeti v dobrih odnošajih«. ³⁹ Jutro pa ob obsodbah avstrijske površnosti in malomarnosti še dodaja, da slednja »ne spravlja v smrtno nevarnost samo naše državljane, ki potujejo z železnico po našem ozemlju, marveč tudi državljane one države, iz katere nam pošiljajo take peklenke stroje«. In sprašuje: »Ali tak peklenški stroj ne bi mogel eksplodirati tudi na nemškem ali avstrijskem ozemlju? Ali bi ne mogla zaradi take površnosti trpeti tudi deca nemških in avstrijskih

³⁷ Po pripovedovanju pokojnikovega sina, dr. Janka Lešničarja, je pokojnina znašala 800 din, kar ni zadoščalo niti za stanarino, kaj šele za spodobno življenje. Da bi lažje shajala, sta pod streho stanovanja sprejemala podnajemnike, zlasti soročnike. Dostojno pokojnino po očetu je mati prejela še leta 1954 naprej. Pogovor avtorja z dr. Jankom Lešničarjem, 15. 9. 2006.

³⁸ Na Jesenicah so zato še istega dne preiskali dva odklopljena, iz Avstrije prispela vagona, v katerih je pozneje prav tako eksplodiralo.

³⁹ Peklenški stroji, Slovenski narod, 5. 8. 1931.

staršev, zvijati se v smrtnih mukah, razmesarjena od peklenskih strojev, vtihotapljenih v vlak na avstrijskem in nemškem ozemlju?»⁴⁰

Reagiral je seveda tudi uradni Beograd, ki je na Dunaj naslovil oster protest, zahteval večjo kontrolo na vlakih ter preiskavo in pregon storilcev, medtem ko so Jugoslovanske državne železnice zaprosile za sklic mednarodne konference. S tem, oz. z vsaj posredno vpletenostjo druge države v atentate, se je ustaški terorizem spreminjal v širši problem, o katerem je beseda tekla tudi v mednarodni javnosti in v diplomaciji. Na niz eksplozij na vlakih, ki so prihajali iz Avstrije, zlasti pa na zemunsko eksplozijo, kot enega najpomembnejših dogodkov leta v Jugoslaviji, se je med drugim odzval tudi avtor letnega poročila britanske ambasade v Beogradu. Ta namreč poroča tudi o protestni noti, ki so jo jugoslovanske oblasti naslovile na Avstrijo ter zahtevah jugoslovanskega tiska, da naj maščevanje doseže ne le zločince, ampak tudi avstrijsko vlado.⁴¹

Da s svojimi dejanji razburjajo svetovno javnost ter povzročajo mednarodne škandale, pri tem pa pretresljive fotografije civilnih žrtev ne vzbujajo ravno simpatij do njihovih metod, so se do neke mere očitno zavedli tudi ustaši, zato je del njihovega tiska negiral povezanost in vpletenost ustaške organizacije v omenjene dogodke. A kljub temu odgovornost ustašev nikoli ni bila zares pod vprašajem, saj se je denimo tisk pod neposrednim Paveličevim nadzorom (*Ustaša*) z diverzijami in atentati celo hvalil, pa tudi kasnejša priznanja ustaških prvakov so brez dvoma dokazovala njihovo odgovornost.⁴²

To je kmalu potrdila tudi preiskava avstrijskih oblasti, ki jo je zahtevala Jugoslavija ob podpori mednarodne skupnosti ter dela avstrijske javnosti. Dunajska policija je konec avgusta ugotavljala, da so ustaški teroristi že na madžarskem, zlasti pa avstrijskem ozemlju na vlake nastavljali peklenske stroje in jih tempirali na tak način, da so eksplodirali po prehodu jugoslovanske meje. Večino diverzij sta izvedla ustaška emigranta Stan-

ko Hranilović in bivši avstroogrski oficir oziroma jugoslovanski policijski častnik Mijo Seletković,⁴³ ki sta eksplozivne naprave nastavljala v vagone v tranzitu preko Avstrije, natančneje na liniji Schwarzbach–Sankt Veith–Beljak. Na ta način je bil podtaknjen tudi peklenski stroj, ki je eksplodiral 3. avgusta pred Zemunom.⁴⁴ Avstrijska policija, ki je za oba izdala nalog za aretacijo, je podrobno rekonstruirala potek diverzije in ugotovila, da je Hranilović »vmontiral razstrelivo za naslonjalo v vagonu prvega razreda v noči na 3. avgust (pravilno bo na 2. avgust, op. a.) med 2. in 3. uro«⁴⁵ nekje na že omenjeni vožnji oz. liniji. Preiskava je tudi ugotovila, da so bili atentati pripravljeni in organizirani v Avstriji. Teroristični center je bil v Perčecem dunajskem stanovanju (sestankom je prisostvoval tudi Pavelić) ter v neki hiši na Gradiščanskem, ki jo je prav tako kupil Perčec. Jutro povzema dunajski *Der Abend*, ki »navaja, da je sedaj nepodbitno dokazano, da so v Klingenbergu na Gradiščanskem izdelovali peklenske stroje in bombe. Vodstvo sta imela Perčec in Perčević. Teh manipulacij sta se udeleževala tudi Hranilović in Seletković, ki je stalno prebival v Šopronju in Pečuju in prihajal na Gradiščansko kot strokovnjak za izdelovanje peklenskih strojev.«⁴⁶ Perčec je namreč že dlje časa deloval tudi na Madžarskem, potem ko so ga jugoslovanske tajne službe spomladi 1931 poskušale likvidirati, nakar so ga avstrijske oblasti izgnale, pa je tja prestavil tudi svoj center.⁴⁷ Zaradi neposredne vpletenosti »madžarske« ustaške skupine in zaradi bližine madžarske meje se je avstrijski vladni tisk trudil čim bolj omiliti avstrijsko vpletenost in odgovornost, češ »da so bili atentati sicer res izvršeni na avstrijskem ozemlju, da pa so jih pripravili in organizirali v inozemstvu«.⁴⁸

43 Slednjemu so že pomladi 1931 v Beogradu sodili za bombaske dejavnosti leto prej in ga v odsotnosti obsodili na smrt, na procesu v Zagrebu pa je bil zaradi sodelovanja pri umoru Šlegla na smrt z obešenjem obsojen Hranilovićev brat Marko. Tako Mijo Seletković kot Stanko Hranilović sta bila tudi kasneje v vrhu ustaške emigracije. Seletković je bil najprej na Janka Puzti pri Perčecu, nato pa, tako kot Hranilović, na Liparih. Med NDH je bil Seletković ustaški polkovnik in poveljnik Paveličeve telesne garde, leta 1945 pa obsojen na smrt. Glej op. 19; Jareb, n. d., str. 182; Krizman, n. d.; Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945, Minerva, Zagreb 1997, str. 356.

44 Jareb, n. d., str. 190.

45 Ugotovljeni atentatorji na naše vlake, *Jutro*, 22. 8. 1931.

46 Pravi krivci atentatov na naše vlake, *Jutro*, 23. 8. 1931.

47 Krizman, n. d., str. 81.

48 Pravi krivci atentatov na naše vlake, *Jutro*, 23. 8. 1931.

40 Peklenski atentat na vagon monakovskega brzovlaka, *Jutro*, 5. 8. 1931.

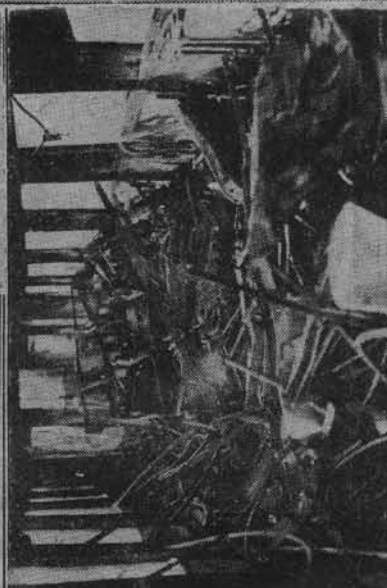
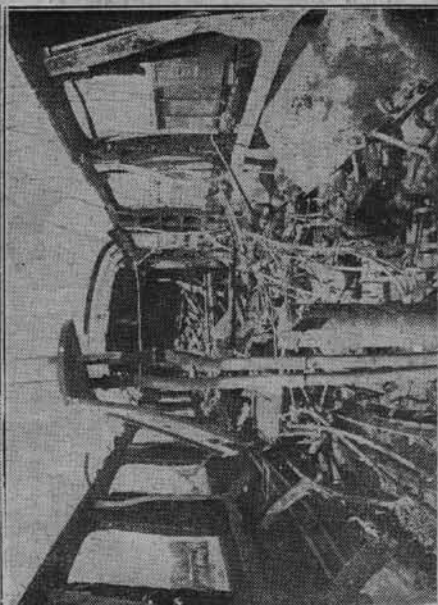
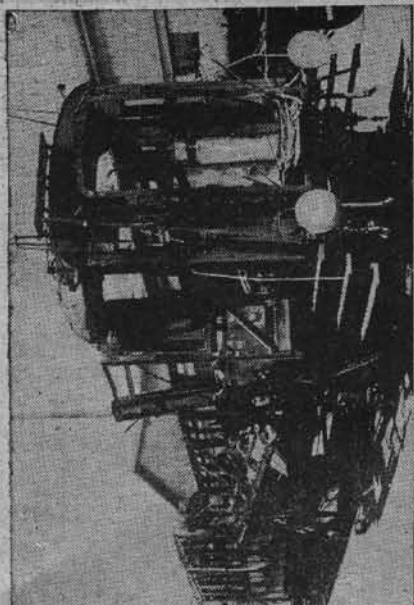
41 Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 2 (1931–1938)*, Arhiv Jugoslavije Beograd, Globus Zagreb, 1986, str. 26–27.

42 Jareb, n. d., str. 190–194.

DELO ZLOČINSKE ROKE

Dober mesec dni je poteklo po strahovitem dogodku, ki je do dna duše pretresel ne samo našo, temveč tudi vso svetovno javnost. Silke težajo razdejanje, ki ga je povzročila eksplozija peklenjskega stroja v monakovskem vozu, v katerem so se vozili družina Brunettija ter Janko Lesničar in dr. Žižek

Levo: pokojni Janko Lesničar, pod njim — najgroznejše — ostanki do popolne nemogočnosti spoznanja njegovega zgoralega trupla. Spodaj: razdejani monakovski voz. V sredi: Prof. Brunetti in njegovi hčerki v zemunski bolnici. Spodaj: po peklenjskem stroju prizadeta družina prof. Brunettija. Desno: ostanki železniškega voza, v katerem je eksplodiral peklenjski stroj na postaji v Splitu. Ta peklenjski stroj je bil pač namenjen apležnikom sokolskega zleta v Splitu. Eksploziral je, ko je bil voz že prazen.

Stran iz revije Življenje in delo, avgust 1931 (arhiv MNZC)

Avstrijska policija je zaslišala vrsto hrvaških emigrantov, aretirala dva Perčeveva sodelavca, večjih uspehov pa ni dosegla, saj sta Hranilović in Seletković že zdavnaj in neznano kje zapustila avstrijsko ozemlje.⁴⁹ Vladeta Miličević, glavni agent jugoslovanskih oblasti, ki je ustaško emigrantsko dejavnost zasledoval in spremljal od vsega začetka, je v svojih spominih zapisal, da jima je ob pomoči dunajske policije že bil za petama, vendar pa sta bila z Jesenic pravočasno opozorjena in sta preko Beljaka pobegnila v Italijo.⁵⁰

Kljub temu, da se je krivcem uspelo izmuzniti, pa so avstrijska tla postopoma vendarle postala prevroča za ustaško organizacijo, ki se je zato še bolj kot prej utrjevala in krepila v Italiji in na Madžarskem⁵¹ ter od tam nadaljevala svoj »osvobodilni«⁵² boj, s terorističnimi sredstvi vred.

Zaradi vseh posledic in razsežnosti, ki jih je povzročila zemunska eksplozija, je val napadov na vlake začasno sicer pojenjal, vendar se ustaši tej obliki terorizma oz. boja proti jugoslovanskim oblastem nikoli niso dokončno odrekli.⁵² Pač pa se je Pavelić leta 1932 odločil tudi za obsežnejšo akcijo na jugoslovanskih tleh, natančneje v Liki. T. i. liška oz. velebitska vstaja, v kateri so ob ustaših iz emigracije sodelovali tudi lokalni pripadniki ustaške organizacije,⁵³ je po neuspešnem napadu na žandarmerijsko postajo blizu Gospića doživela popoln fiasko in ji ni uspelo zanetiti širše ljudske vstaje oz. državljanske vojne, kot so to planirali Pavelić in njegovi italijanski botri. Vstajniki so se v glavnem umaknili nazaj v Italijo, nekaj njihovih pomagačev pa so oblasti po temeljiti preiskavi prijele in jih postavile pred sodišče. Precej uspešnejši so bili ustaški teroristi dve leti pozneje, ko jim je v

sodelovanju z Makedonci⁵⁴ uspelo umoriti najvišji simbol jugoslovanske države in personifikacijo diktature, kralja Aleksandra Karađorđevića. Medtem ko se prvi napad na kralja med njegovim obiskom v Zagrebu leto poprej ni posrečil, so bili atentatorji v Marseillu 9. 10. 1934 uspešnejši, ob srbskem kralju pa je življenje izgubil tudi njegov gostitelj, francoski zunanji minister Louis Barthou.⁵⁵ S tem si je ustaška emigracija nakopala dodaten srd zahodnih demokracij, predvsem Francije, ki je pritisnila na njeno zaščitnico Italijo. Ta je ustaše internirala na Liparske otoke ob Siciliji, Pavelića najprej zaprla, nato pa ga vse do vzpostavitve NDH držala pod policijskim nadzorom. Možnost delovanja ustašev v Italiji je še dodatno omejil t. i. beograjski sporazum med Stojadinovićem in Ciano, v katerem se je Italija obvezala, da bo onemogočila vsako ustaško dejavnost, dogovor pa je po drugi strani tudi omogočal, da se je veliko ustaških emigrantov lahko vrnilo v domovino. Glede na to, da je po marseillskem atentatu upadla tudi ustaška dejavnost na Madžarskem,⁵⁶ se je v pasivnost prisiljeno ustaško gibanje v tujini moralo odpovedati večjim akcijam in diverzijam, zato pa aktiviralo svojo politično dejavnost v domovini. V zadnjih letih pred okupacijo se je tako ustaško gibanje, ki se svojim političnim načrtom in ciljem seveda nikoli ni odreklo, preusmerilo v domovino, tam širilo svojo organizacijo in se – še posebej po vzpostavitvi Banovine Hrvaške – v določeni meri celo legaliziralo, čeprav nikoli v obliki politične stranke.⁵⁷ V takšnih razmerah je dočakalo aprilsko vojno in 10. aprila proglasilo Neodvisno državo Hrvaško (NDH), kvazisamostojno skrajno desničarsko in nacionalistično tvorbo pod nacifašističnim patronatom, ki se je v zgodovino 20. stoletja zapisala predvsem s svojim genocidnim »reševanjem«⁵⁸ etničnega in rasnega vprašanja ter nič manj okrutnem obračunu s hrvaškimi in ostalimi antifašisti.⁵⁸

49 Dva Perčeveva prijatelja aretirana, *Jutro*, 25. 8. 1931.

50 Vladeta Miličević, *Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd 2000, str. 38 (v nadaljevanju: Miličević, n. d.).

51 Prim.: Naša spomenica proti Madžarom, *Slovenec*, 29. 11. 1934.

52 V začetku leta 1934 je v bližini Brežic razneslo vagon, v katerem bi morali biti ministri držav Male antante na poti na sestanek v Zagreb. Pokol visokih glav, ki bi, če bi akcija uspela, dodobra pretresel Evropo, je preprečilo zgolj naključje, da so ministri proti Zagrebu krenili kakšno uro prej. Jareb, n. d., str. 192.

53 Na čelu ustaške skupine v Gospiću je bil Andrija Artuković, poznejši notranji minister prve vlade NDH, širši javnosti bolj znan po razpitem procesu leta 1986 v Zagrebu, na katerem je bil kot vojni zločinec obsojen na smrt, vendar zaradi njegove visoke starosti in bolezni obsodba ni bila izvršena.

54 Streljal je ravno Makedonec Veličko Kerin, znan tudi kot Vlada-šofer, ki ga je pred tem VMRO poslala v ustaške tabore kot inštruktorja za diverzantske akcije.

55 Krizman, n. d., str. 156–159; Prim: Miličević, n. d.

56 Madžari so Perčevevo ustaško skupino na skrivaj premestili v Italijo, kjer je dal Pavelić naslednje leto svojega najnevarnejšega tekmeca Perčeca likvidirati. Krizman, n. d., str. 159.

57 Prav tam (tretje in četrto poglavje); Matković, n. d., str. 39–49.

58 Več o tem v: Goldstein, n. d., str. 267–312.

Zusammenfassung

DIE HÖLLENMASCHINE IM ZUG AUS MÜNCHEN

Der Terrorismus der Ustascha und sein slowenisches Opfer

Die während der gesamten Dauer des Bestehens des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen verschärften politischen, sozialen und insbesondere nationalen Gegensätze erreichten ihren Höhepunkt im Juni 1928 mit einem Schussattentat im Parlament, an dessen Folgen der kroatische Führer Stjepan Radić starb. Dies war der Anfang vom Ende der zumindest formalen Demokratie im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Gleichzeitig wurde damit gewissermaßen der Rubikon in den schon lange angespannten kroatisch-serbischen Verhältnissen überschritten, was in den folgenden Jahrzehnten blutige Folgen zeitigte. Um die chaotischen Verhältnisse zu ordnen rief König Alexander am 6. Jänner 1929 eine Diktatur aus. Dies bedeutete unter anderem die Aufhebung der Verfassung, die Auflösung des Parlaments, das Verbot der öffentlichen Tätigkeit aller politischen Parteien und in weiterer Folge Gewalt gegen alle, die in irgendeiner Form gegen die Diktatur waren. Noch im selben Jahr wurde eine neue Verwaltungseinteilung in Banschaften vorgenommen und der Staat in Jugoslawien umbenannt, wodurch auch auf symbolischer Ebene die Idee des nationalen Unitarismus und Zentralismus zum Ausdruck kam. Die Führer der meisten politischen Parteien begrüßten zu Beginn das radikale Vorgehen des Königs, da sie sich davon eine Normalisierung der Verhältnisse und positive Veränderungen erhofften. In weiterer Folge verbeugten sie sich vor der Diktatur oder taten aus taktischen Überlegungen zumindest eine Zeit lang so als ob sie sich fügten.

Demgegenüber haben sich zwei eher schwache und aus verschiedenen Gründen marginale politische Gruppen bzw. Bewegungen von den äußersten Enden des jugoslawischen politischen Spektrums sofort gegen die Diktatur erhoben – nämlich die internationalistischen Kommunisten von der extremen linken und die kroatischen Nationalisten von der extremen rechten Seite. Wäh-

rend der schlecht organisierte kommunistische Widerstand schon im Keim erstickt wurde, verfolgten die kroatischen Nationalisten, für die sich die Bezeichnung Ustascha durchzusetzen begann, eine andere Taktik. Unter der Führung von Dr. Ante Pavelić nahmen sie ihre Tätigkeit im Ausland auf und organisierten von dort aus terroristische Aktionen auf jugoslawischem Boden. Ihr Hauptziel war es, den jugoslawischen Behörden Angst einzujagen und gleichzeitig die Weltöffentlichkeit auf die Existenz, die Tätigkeit und die Ziele der Ustaschabewegung aufmerksam zu machen. Die terroristische Gewalt, die sich gegen Vertreter und Symbole der Diktatur richtete, wurde von den Ustascha zwar als Folge des brutalen Terrors des jugoslawischen Regimes entschuldigt, doch nahmen auch die Ustascha keine Rücksicht auf etwaige unschuldige Opfer.

Eine der beliebtesten und häufigsten terroristischen Methoden bei Attentaten auf hohe Repräsentanten des Staates war die Verwendung von Sprengstoff bzw. Höllenmaschinen in Zügen. Zur schlimmsten Explosion – sowohl was ihre tödlichen und zerstörerischen Folgen als auch die empörten Reaktionen der heimischen und internationalen Öffentlichkeit und der jugoslawischen Behörden betraf – kam es am 2. August 1931 gegen halb zehn Uhr abends in der Nähe von Zemun auf dem Expresszug München – Zagreb – Beograd. Sie verursachte ein wahres Massaker, in dem drei unschuldige zivile Opfer – darunter sogar ein Kind – ihr Leben verloren. In der slowenischen und insbesondere der Cillier Öffentlichkeit fand die Tatsache, dass sich unter den Opfern des Attentats der angesehene Cillier Journalist und Wirtschaftstreibende Janko Lešničar befand, besondere Beachtung. Lešničar gehörte schon zur Zeit Österreich-Ungarns zur Spitze der Cillier und der slowenischen liberalen Politik, war Redakteur der bedeutendsten Cillier liberalen Presse und wurde auch zu einem angesehenen und in ganz Jugoslawien geschätzten Fachmann auf dem Gebiet des Genossenschaftswesens. Der Tod ereilte ihn auf dem Weg nach Beograd bzw. Čuprija, wo er Direktor der Genossenschaft für landwirtschaftliche Kredite war. Letztere verlor durch seinen Tod ihren erfolgreichen Leiter und die Cillier liberalen Kreise verloren eines ihrer prominentesten Mitglieder. Am stärksten wurden die Ehefrau Terezia

und der erst zehnjährige Sohn Janko von diesem Verlust getroffen.

Die Explosion rief in der jugoslawischen und internationalen Öffentlichkeit große Empörung hervor und unter diesem Druck reagierte auch Österreich, von wo aus die Ustascha ihre Aktionen planten und von wo auch ihre Höllenmaschinen kamen. Die Wiener Polizei führte zwar eine umfangreiche Untersuchung durch und konnte den Ablauf des Geschehens feststellen, doch es gelang ihr nicht, die an und für sich identifizierten Attentäter sowie die Drahtzieher der Aktion festzunehmen. Die Ustascha wichen nämlich mit ihren Aktivitäten zunehmend nach Ungarn und Italien aus – zwei Nachbarstaaten, die Jugoslawien feindlich gesinnt waren und der Ustascha-Emigration jegliche Unterstützung und Zuflucht boten. Von dort aus setzten die Ustascha ihre terroristischen Aktionen fort und führten im Oktober 1934 in Marseille in Zusammenarbeit mit makedonischen Nationalisten auch das erfolgreiche Attentat auf König Alexander durch.